

३४. शिक्षण हक्क उपलब्धी आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. डोंगरे एल.बी.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय,

हिमायतनगर, जि. नांदेड (महाराष्ट्र).

मानवाच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीमध्ये शिक्षणाने अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पाडलेली आहे. त्यामुळे शिक्षणाचा हक्क हि प्रमुख समस्या म्हणुन आजच्या काळात पुढे आलेली आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीची केवळ कार्यक्षमताच वाढत नाही तर लोकशाहीतील सहभागीता वाढते त्यामुळे एक उत्कृष्ट जीवन जगण्याची संधी त्यांना मिळते. याबद्दल यु-नोस्का ने असे म्हटले आहे. कि जीवनाच्या सर्व व्यवहाराकरिता महत्त्वाचे असणारे ज्ञान, कौशल्य व जाणीव विकसीत करणारे संघटीत व सातत्याने अध्यापन म्हणजे शिक्षण होय या प्रमाणेच जागतिक शिक्षण तज्ञ जॉन ड्युई या बद्दल असे म्हणतात कि शिक्षण म्हणजे लहान व असामान्य मनुष्यप्राण्याला सुखी, नितिमान व कार्यक्षम बनविण्यास मदत करणे होय. या शिक्षण हक्कांची जाणीव सर्वप्रथम 1776 अमेरिकन राज्यक्रांती 1789 मधील फ्रेंच राज्यक्रांतीमुळे समोर आली.

भारतात 1835 च्या कायद्याने शिक्षणाच्या हक्काची अल्प प्रमाणात सुरुवात झाली कारण तो भारतीय गुलामगिरी चा काळ होता. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर घटनाकर्त्यांना शिक्षणाच्या हक्कांची प्रकर्षाने जाणीव होती. त्यामुळे त्यांनी घटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वामधील 45 व्या कलमात शिक्षणाचा मानवी हक्का बद्दल तरतुद करून ठेवली. पण त्याची व्यापकप्रमाणात अंमलबजावणी झाली नाही. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात शिक्षणाचे ध्येय साध्य झाले नाही. या कारणाने त्यातील दोषदुरू करून शिक्षणाच्या हक्काची व्यापकता वाढविण्यासाठी सर्वांच्या कल्याणासाठी RTE-कायदा 2009 संमत करण्यात आला. या कायद्यामुळे भारतात शिक्षण हक्क युगाची सुरुवात झाली. हि एक नवीन शैक्षणिक क्रांतीच आहे. या कायद्यात एकूण सात प्रकरण व 38 कलमे आहेत. त्यामधील 02 कलमामध्ये शिक्षणाचा हक्क या बद्दल असे म्हटले आहे कि, समुचीत शासन राज्यशासन, प्रतिव्यक्ति, शुल्क, बालक, उपेक्षित गटातील बालक, दुर्बल घटकातील बालक, प्रार्थमिक शिक्षण, पालक स्थानिक प्राधिकरण, राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग, अनुसूचना, माता-पिता विहीत, अनुसूची शाळा, चाळणी प्रक्रिया निर्दिष्ट प्रवर्ग यामध्ये विलगतेचा त्याग करून सर्वच क्षेत्रात सुगमता आनण्यावर भर दिलेला आहे.

शिक्षणाचा हक्क अधिक प्रभावी पणे लागू व्हावा त्याकरिता विविध योजना देखील जि यान्वीत केलेल्या दिसून येतात त्यामध्ये OBB-ऑपरेशन ब्लॅक बोर्ड, DPEP- जिल्हा प्राथमिक शिजज, MDM-मध्यान्ह भोजन, EGS-शिक्षण हक्क योजना तसेच पर्यायी नवीन हक्क उपक्रम योजले.

प्रस्तुत शोध निबंधात शिक्षणाचा हक्क हा व्यक्तीचा मुलभुत हक्क आहे. ज्यावर व्यक्तीचा व समाजाचा, राष्ट्राचा सर्वांगीन विकास अवलंबुन असतो. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकतेच्या एकंदरित स्थितीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. यामध्ये शिक्षणाचा हक्क

Asst. Prof.

Hut. Jaywantrao Patil Mahavidyalaya
Himayatnagar Tal. Himayatnagar Dist. Nanded

पूर्व इतिहास, RTE-2009 कायद्याची निर्मीती त्यातील तरतुदी व अंमलबजावणी त्यासाठी योजलेल्या विविध योजना एकंदरित स्थीतीवर दृष्टीक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

➤ **संशोधनाचा उद्देश :-**

1. शिक्षण हक्क कायद्याचा पूर्व इतिहास जाणून घेणे
2. भारतीय समाजजीवनातील शिक्षण हक्काचा अभ्यास करणे.
3. राज्यघटनेतील शिक्षण हक्काच्या तरतुदीचा अभ्यास करणे
4. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाचा आढावा घेणे.

➤ **तथ्य संकलन पद्धती :-**

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या तथ्य संकलनासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये इंटरनेटच्या माध्यमातून माहिती, विविध पुस्तके, मासिके प्रकाशित सदर, वर्तमानपत्रे विषया संदर्भात लिखान तसेच शासनाच्या विविध प्रकाशनातील लिखान इ. वापर करण्यात आलेला आहे.

➤ **वृहित कृत्य :-**

1. शिक्षणाच्या हक्काची अंमलबजावणी होतांना अनेक ठिकाणी त्रुटी दिसून येतात.
2. राज्यघटनेत याबाबत व्यापक प्रमाणात घटना दुरूस्ती करणे गरजेचे आहे.
3. भारतीय समाज हा शिक्षणाप्रती उदासिन दिसून येतो.
4. शिक्षणाचा व्यापक प्रमाणात आजही प्रचार प्रसार झाल्याचे दिसून येत नाही.

➤ **संशोधनाचे महत्त्व :-**

राष्ट्रीय एकात्मता, सहकार्य, सामाजिक न्याय, अध्यात्मीकता तसेच शिक्षणाचा हक्क मानवाधिकार राज्यघटनेतील तरतुदी समाजाच्या कल्याणात आणि ज्ञानात भर घालणाऱ्या आहेत. शिजज हक्काच्या विविध समस्यांचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

➤ **शिक्षण हक्क कायद्याची पार्श्वभूमी**

मार्जदर्शक तत्त्वातील कलम 45 असे वर्णन केलेले आहे कि, सहा वर्षापर्यंतच्या सर्व बालकांसाठी शिक्षण तसेच बालगृहे या सुविधा पुरविणे हि प्राथमिक शिक्षण हक्काच्या सार्वत्रिकरणाची सुरुवात आहे. डॉ. एम.व्ही. पायली याबदल असे म्हणतात कि, संयुक्तराष्ट्र संघाच्या मानवी अधिकार पत्राचा प्रभाव मार्गदर्शक तत्त्वावर आहे. या प्रमाणे राज्यघटनेतील समाजाच्या सार्वत्रिक कल्याणावर भर देण्यात आलेला आहे पण त्याची काटेकोर अंमलबजावणी महत्त्वाची आहे. शासनाची हि केवळ नैतिक जबाबदारी असल्यामुळे सुरुवातीच्या काळात शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणावर आधिकभर देण्यात आलेला नव्हता शिक्षण हा राज्य सुचीतील विषय असल्यामुळे त्याकडे राज्यकर्त्यांनी दुर्लक्ष केले. त्यावर राष्ट्रीय सहमती बनली नव्हती. 1966 कोठारी आयोगाची निर्मीती झाली. शिक्षणाचा हक्क या संदर्भात नेहरु काळाप्रमाणेच इंदिरा गांधी युगात देखील विविध योजना आयोग नेमण्यात आले त्यानुसार 1968 चे शैक्षणिक धोरण अस्तीत्वात आले. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणामध्ये 1975 पर्यंत साध्य करण्याचे यामध्ये उरविण्यात आलेले होते. पण ते शक्य होऊ शकले नाही. यामध्ये नोंदणी, समान शिक्षण आणि गुणवत्ता या बाबी आधारभूत मानल्या गेल्या. पण यामध्ये अपेक्षित बदल झाले. सर्व त्यामुळे 1975 ते 1980 1980 ते 1985, 1985-1990 अशा पद्धतीने पाच वर्षांची तीन वेळेस वाढ करण्यात आली.

Assit. Prof.

Hut. Jaywantran Patil Mahavidyalaya
Himayatnagar Tq. Himayatnagar Dist. Nanded

राजीव गांधी यांच्या प्रेरणेने 1986 ला दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण निश्चित करण्यात आले. 1995 पर्यंत या शैक्षणिक धोरणाची मर्यादा ठरविण्यात आलेली होती. या 08 वर्षांच्या काळामध्ये अपेक्षित असा बदल होऊ शकला नाही. त्यामुळे राममूर्ती यांच्या नेतृत्वाखाली 1992 मध्ये एक कृती कार्यक्रम सादर करण्यात आला होता. याच वर्षी संयुक्त राष्ट्रांच्या बाल कायद्यावर भारताची स्वाक्षरी झाली. 1990 मध्ये शिक्षण बालकांचा हक्क संसदेमध्ये पारित करण्यात आले. आंध्रप्रदेशामध्ये 1993 ला उनीकृष्णण विरूद्ध इतर खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने कलम 21 हे मानवाचा जीवन जगण्याचा महत्त्वपूर्ण अधिकार मानले त्यामुळे येथुनच शिक्षणाचा हक्क हा मुलभूत हक्काच्या यादीमध्ये समावेश होऊ शकला शिक्षणाचा हक्क कायद्याची सुरुवात येथुनच मानली जाते. 28 नोव्हेंबर 2001 मध्ये शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्यासाठी प्रार्थमिक शिक्षण हक्क विधेयक लोकसभेत मांडण्यात आले. त्यानंतर 14 मे 2001 राज्यसभेत त्यास मंजूरी मिळाली राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांच्या स्वाक्षरीने 86 वी घटनादुरुस्ती झाली. यानुसार प्रार्थमिक शिक्षणाचा मुलभूत अधिकारामध्ये समावेश करण्यात आला. त्यानुसार समाविष्ट करण्यात आलेले कलम 21 (A) म्हणते राज्यसंस्था तिने निश्चित केलेल्या रितीने 06 ते 14 वयोगटातील सर्व मुला मुलींना मोफत आणि सक्षितचे शिक्षण पुरवेल.

मार्गदर्शक तत्त्वातील कलम 45 तरतुदीमध्ये बदल केला. त्यानुसार सर्व मुलांच्या वयाची 6 वर्षे पूर्ण होईपर्यंत राज्यसंस्था त्यांना प्रारंभिक बाल्यावस्थेत संगोपन आणि शिक्षण पुरविण्याचा प्रयत्न करेल.

जलम 51 (अ) मध्ये पूर्वी 10 मुलभूत कर्तव्यांचा समावेश होता या घटनादुरुस्तीने 11 वे कर्तव्य जोडण्यात आले. त्यानुसार 6 ते 14 वयोगटातील मुला-मुलींचे आई-वडील व पालक असणाऱ्या सर्व भारतीय नागरिकांचे हे कर्तव्य असेल कि, त्यांनी आपल्या मुलांना वा पाल्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून द्यावी ग्रॅनव्हिल ऑस्टीन असे म्हणतात कि, मार्गदर्शक तत्त्वाच्या अंमलबजावणीद्वारे देशातील सामाजिक क्रान्तीची उद्दिष्ट्ये साध्य होतील. यानंतर 2003 मध्ये शैक्षणिक धोरण मोडण्यात आले 2004, 2005 पर्यंत कोणताच मोठ्या प्रमाणात शिक्षण व्यवस्थेत बदल घडुन आलेला नव्हता मात्र 2005 मध्ये RTE या पहिला मसुदा तयार झाला त्या दिशेने पाऊले उचलण्यास सुरुवात झाली यासाठी एक समितीगठीत करण्यात आली या समितीने सतत सात वर्षे अभ्यास करून हा कायदा तयार केला. 2008 मध्ये संसदेसमोर हा कायदा विचाराधीन ठेवण्यात आला.

2 जुलै 2009 रोजी विधेयकाला मंजूरी दिली. हे विधेयक राज्यसभेने 20 जुलै रोजी तर लोकसभेने 4 ऑगस्ट 2009 रोजी पास केले राष्ट्रपतींनी 2009 रोजी याला मान्यता दिली. जम्मू कश्मिर या राज्याचा अपवाद वगळता 1 एप्रिल 2010 पासून संपूर्ण भारतात या कायद्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांच्या भाषनाने या कायद्याची अंमलबजावणी ती पहिलीच वेळ होती. राजस्थान हे देशातील पहिले घटकराज्य ठरले.

यामुळे विश्वसमुदायात भारत शिक्षणाला मुलभूत हक्कात समावेश करणारा 135 वा देश बनला.

शिजण हक्क कायद्यातील तरतुदी :-

- 1) प्रार्थमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत घराजवळ असलेल्या शाळेत प्रत्येक बालकाला 14 वर्षापर्यंत मोफत वसक्षितचे शिक्षण मिळवण्याचा हक्क असेल.

- 2) बालकाच्या वयाच्या सहाव्या वर्षी जर एखाद्या बालकाने शाळेत प्रवेश घेतलेला नसेल तर, तिच्या किंवा त्याच्या वयानुसार तिला त्याला संबंधीत वर्गामध्ये प्रवेश मिळू शकतो.
- 3) प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत कोणत्याही बालकाला मागील वर्गात नापास, शाळेतून काढले जाणार नाही.
- 4) तरतुद केलेल्या वयोगटांमध्ये (6 ते 14) एखाद्या विद्यार्थ्यांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाले नाहीतर 14 वर्षांपुढे ही प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होण्यासाठी मोफत शिक्षण पूर्ण होण्यासाठी मोफत शिक्षण मिळू शकेल.
- 5) 40 विद्यार्थ्यांमागे एक शिक्षक (1:40)
- 6) शिक्षकांनी 05 वर्षांच्या आत प्रशिक्षण घेणे अनिवार्य असे.
- 7) RTE Act च्या अंतर्गत वर्ग 6 ते 8 पर्यंत विज्ञान, गणित, व सामाजिक अध्ययन व भाषाविषयास एज शिक्षक आवश्यक राहिल.
- 8) ज्या ठिकाणी 100 व्या अधिक मुल-मुली असतील तेथे एक कायमस्वरूपी मुख्याध्यापक पाहीजे तसेच कार्यालयीन एक कला शिक्षक तसेच तथा एक पूर्ण कार्य करणारा कार्य पालक अध्यापक पाहीजेत.
- 9) RTE अॅक्ट च्या अनुसार वर्ग 1 ते 5 पर्यंत 200 दिवस कार्य दिवस राहतील तसेच वर्ग 6 ते 8 पर्यंत 220 दिवस कार्य दिवस राहतील.
- 10) प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या घरापासून एक किलोमीटरच्या आत शाळा आणि तीन किलो मिटरच्या आत माध्यमिक शाळा असणे आवश्यक असेल जर नसल्यास वाहनाची व्यवस्था ज रावी.
- 11) प्रवेश घेताना कोणत्याच प्रकारचे अनुदान मिळणार नाही.
- 12) प्रवेशासाठी वयाचा पुरावा-1856 च्या जन्म, मृत्यु आणि विवाह नोंदजी जयद्यानुसार दिल्याजाणाऱ्या प्रमाणपत्राच्या पुराव्यावरून मुलाचे वय निश्चित केले जाईल.
- 13) प्राथमिक शिक्षणपूर्ण केल्यावर विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्र दिल्या जाईल.
- 14) हा कायदा जम्मू-कश्मीर वगळता सर्वत्र लागू असेल.
- 15) शाळेतील पायाभूत सोयी-सुविधा तीन वर्षांच्या आत सुधाराव्यात अथावा शाळेची मान्यता रद्द केली जाईल.
- 16) या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी येणारा आर्थिक खर्च केंद्र आणि राज्य सरकार भागीदारी उचलेल.
- 17) घटनेतील कलम 29 (1) व 30 (1) मधील अल्पसंख्याकांच्या मुलभूत अधिकाराने उल्लंघन होते त्यामुळे आर.एम.लोढा या सरन्यायाधीशानी अल्पसंख्याकांच्या 25% आरक्षण बंधनकारक नसेल असा निर्णय दिला.

1. सामाजिक आव्हाने :-

भारतीय समाजात जातीची ओळख महत्त्वपूर्ण बनलेली आहे. कनिष्ठ वर्गातील मुलांना वरिष्ठ वर्गाच्या मुलांपासून वेगळे ठेवले जाते. कुटूंबात मिळालेल्या संस्कारामुळे सामाजिक श्रमाचा समस्या निर्माण होते. सामाजिक विषमतेचा प्रभावही होते मध्यान्ह भोजन योजनेमध्ये कनिष्ठ जातीच्या महिलांनी बनविल्या मुळे वरिष्ठ जातीचे मुले

- जात नाहीत. त्यामुळे हा चर्चेचा विषय बनला आहे. ग्रामीण पातळीवर हि समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. शहरी भागात आर्थिक घटकावर आधारित हा भेदभाव आढळतो.
2. **भौगोलिक समस्या :-** भारत देश हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भौगोलिक वातावरण वेगवेगळे असल्यामुळे शिक्षणाचा हक्क योग्यप्रकारात मिळणे दुर्लभ होतं. पहाडी प्रदेशात शिक्षण संस्थांचे प्रमाण कमी आहे.
 3. **योजनेची कार्यवाही :-** शिक्षणाचा अधिकार 2009 लागू झाल्यानंतर योग्यप्रमाणात जूतीशील बनला नाही. अनेक धोरणात विसंगती आढळते. स्वच्छ व पारदर्शक देखरेख व नियंत्रण आवश्यक आहे. संख्या शाळा वाढत आहेत तर सरकारी शाळांमध्ये विद्यार्थी संख्या कमी होताना दिसून येते.
 4. **प्रशासनाचे अपयश :-** विद्यालय प्रबंध समिती, केंद्रीय सरकार, समुचित शासन व स्थानिक अधिकारी यांनी शिक्षणाचा अधिकार कायदा-2009 मधील प्रशासकिय कर्तव्य व जबाबदाऱ्या दिल्यागेल्या आहेत त्यापूर्ण करू न शकणे मोठे आव्हान आहे.
 5. **शाळेपर्यंत जाण्याची सुविधेचा अभाव :-** या कायद्याने मोठ्याप्रमाणात शाळा निर्माण करण्यात आलेल्या आहेत परंतु पहाडी-दुर्गम भागामध्ये विद्यार्थ्यांना शाळेपर्यंत जाण्याच्या विविध अडचणी आहेत.
 6. **भाषेची-अध्यापनाची समस्या :-** ज निष्ठ वर्गातील जातीच्या मुलांना भाषेची मुख्य समस्या म्हणून पुढे आलेली आहे. आर्थिक विषमतेमुळे गरिब कुटूंबातील मुलांनी शाळा सोडण्याचे प्रमाण अधिक आहे. शासनाचे विविध प्रयत्न असफल होत आहेत.
 7. **आरक्षण :-** या कायद्यामध्ये खाजगी संस्थेमध्ये आर्थिक दृष्ट्यामागास असलेल्या वर्गासाठी 25% मुलांचा प्रवेश बंधनकारक केलेला असला तरी याचा लाभ वरिष्ठ वर्गातील मुलांनाचा मिळत आहे. संस्थाचालक गैर पद्धतीने त्यांची भर्ती करत आहे.

उपाय :-

1. शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था करण्यात यावी. जे शिक्षक कर्तव्याचे पालन करणार नाहीत त्यांच्यावर दंडात्मक कार्यवाही केल्या जाईल.
2. प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतून देण्यात यावे.
3. आरक्षणाबाबत जागृत राहणे आवश्यक आहे.
4. एक समान फिसचे नियम केले जावे. संस्था ऐकत नसल्यास त्यांची मान्यता रद्द करण्यात यावी.
5. स्थानिक शासन संस्थेने आपली महत्त्वपूर्ण भूमिकापार पाडणे आवश्यक आहे वंचीत घटकाच्या न्याय देण्याची जबाबदारी त्यांचीच आहे.
6. शिक्षकाकडून गैर-शैक्षणिक कार्य घेणे बंद झाल्यामुळे वंचीत-मागास विद्यार्थी संख्या कमी होत आहे. वंचीत वर्गातील विद्यार्थ्यांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे कार्य केले जावे.
7. 30 विद्यार्थ्यांमागे एक शिक्षकाची नियुक्ती करण्यात यावी त्यांना योग्य प्रशिक्षण देण्यात यावे एकसमान शिक्षण अभ्यासक्रम कार्यक्रम लागू करण्यात यावा.
8. शिक्षणात सर्वप्रकारच्या विषयमतेचा अंत करण्यात यावा.

Assit. Prof.
Hut. Jaywantrao Patil Mahavidyalaya
Himaynagar Ta. Himaynagar Dist. Nanded

9. सर्व देशात एकसमान शिक्षणाचा कार्यक्रम राबवावा.
10. देशात मोठ्या प्रमाणात शाळा स्थापन करून कनिष्ठ वर्गातील मुलांना त्यामध्ये प्रवेश द्यावा त्यासाठी विशिष्ट व्यवस्था व लक्ष ठेवण्यात यावे.

निष्कर्ष :-

देशाच्या विकासाची जबाबदारी प्रामुख्याने शिक्षणावर आधारीत असते. कनिष्ठ आर्थिक मागासलेल्या वर्गातील मुलांना शिक्षणापासून दूर न ठेवणे यासाठी RTE 2009 हा जायदा अस्तीत्वात आला त्याची कोटेकोरपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. मागास घटकातील बालकांच्या शिक्षणावर समाज व शासनाने लक्ष देणे आवश्यक आहे. भारतीय राज्यघटनेत वर्गन जे लेल्या ज्ञानी समाजाचे धैर्य साध्य करण्यासाठी वंचीत घटकाच्या मुलांचे शिक्षण पूर्ण होणे आवश्यक आहे. देशाच्या सर्वांगिन विकासात शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका आहे. म्हजुन शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार व्यापक प्रमाणात झाल्याशिवाय देशाचा विकास होत नाही.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

1. यादव सतीषकुमार : ग्रामीण भारतात चांगले शिक्षण उपलब्धी व आव्हाने, कुरुक्षेत्र पत्रिका, प्र.18-23, 2015.
2. भारताचे राजपत्र : (2010) - नवी दिल्ली भारत सरकार मानव संसाधन विकास मंत्रालय, एप्रिल-09,2010
3. झा.कमलनाथ : शिक्षण व्यवस्थेत समुदायाची भूमिका सहभागीता कुरुक्षेत्र पत्रिका अं.क्र1 प्र.स. 50-52
4. सो-नाल - योजना- भारतीय जनजातीत समुहोके शैक्षणिक विकास व असमानता उत्तराखंड के जनजातीय समुहो का अध्ययन, 2014, अंकन प्र. 39-60
5. अरोश, रंजाना एवं राजरानी- शिक्षा का मौलीक अधिकार कुछ मुद्दे और कुछ चुनौतीया, भारतीय आधुनिक शिजा, नई दिल्ली एन.सी.आर.टि प्र. 05-15
6. सिंह अमितंश कुमार एवं कुमार मुनेश, परीक्षा अधिकारी अधिनियम 2009 की व्यवहारिक प्रासंगीकता एक दुर्मिळ सोशल रिसर्च अंक-2017 प्र.स.49-51
7. जाधव तुकाराम-शिक्षा भारतीय संविधान भाज-01, युनिक अॅकडमी, 2015 पृ. 23-